

Otto Holman/Henk Overbeek*

Immanuel Wallerstein en het einde van het kapitalisme

Politieke implicaties van de wereldsysteemtheorie

Het werk van de Amerikaanse socioloog Immanuel Wallerstein heeft in het afgelopen decennium een ongekeerde aandacht gekregen, niet alleen onder sociologen maar vooral ook onder historici, economen en politikologen.

Rondom Wallersteins gedachtengoed heeft bovendien een sterke polarisatie plaatsgevonden, waarbij voor- en tegenstanders elkaar goed in evenwicht hebben gehouden. De intensieve discussie tussen critici en adepten heeft zich in het algemeen gericht op de theoretische aspecten van Wallersteins wereldsysteemtheorie en op de historische akkuratesses daarvan.¹ Betrekkelijk weinig aandacht is er geweest voor de *politieke* implicaties van zijn theorie. Dit is opmerkelijk, want Wallerstein zelf plaatst zijn theorie nadrukkelijk in het kader van een poging beter te begrijpen hoe de huidige wereld in elkaar zit en in welke richting ze zich zou kunnen ontwikkelen.

Dit uitgangspunt formuleerde hij met zoveel woorden in het voorwoord bij het eerste deel van zijn 'magnum opus' *The Modern World System*: "Het begon met mijn belangstelling voor de sociale ondergrond van politieke conflicten in mijn eigen samenleving. Ik dacht dat wanneer ik de aard van zo'n konflikt begreep, ik als rationeel denkend mens zou kunnen bijdragen aan het vormen van die samenleving" (Wallerstein, 1978, 1).

In dit artikel willen wij aan de hand van Wallersteins visie op de door hem zo genoemde sociale en de nationale 'anti-systeembewegingen' nagaan of, en op welke manier, Wallerstein in deze opzet is geslaagd.

* Vakgroep internationale betrekkingen en volkenrecht FSW-A, Universiteit van Amsterdam.

1. Enkele van de meest invloedrijke kritieken op het werk van Wallerstein (de genoemde titels zijn slechts een

eerste vingerwijzing voor geïnteresseerde lezers en niet meer dan dat) zijn de besprekingen van Brenner (1977), Gourevitch (1978), Modelski (1978), Skoepol (1977) en Zolberg (1981).

Wij zullen ons daarbij richten op de kernpunten in zijn argumentatie en zo min mogelijk ingaan op sekundaire aspecten. Daaraan voorafgaand echter moeten we kort aandacht besteden aan de analytische uitgangspunten van Wallerstein en aan diens visie op de verhouding tussen politiek en economie, omdat de politieke implicaties van de wereldsysteemtheorie anders niet op hun waarde geschat kunnen worden.

In beide delen van dit artikel zullen we de relatie tussen de visie van Wallerstein en het *marxisme* aan de orde stellen. Wallerstein zelf plaatst zijn werk nadrukkelijk in een kontekst van kritische verbondenheid met het marxisme: hij deelt de problematiek van de meeste stromingen in het marxisme, maar doet buitengewoon veel moeite om elke dogmatiek en orthodoxie te vermijden. Voor velen in wat we voor het gemak maar niet-marxistisch links noemen ligt de grote aantrekkelijkheid van Wallerstein juist daarin besloten. Anderen, zoals de Nederlandse Wallerstein-kritikus Bart Tromp, menen juist de wolf in schaapskleren ontmaskerd te hebben en in Wallerstein een orthodoxe marxist te ontwaren. In deze bijdrage hopen wij te laten zien dat beide visies bezijden de waarheid zijn. Wallerstein is beslist geen orthodoxe marxist. Integendeel, hij moet als een ketter tegen het Marxse dogma beschouwd worden. Ondanks deze deviatie echter biedt Wallerstein nieuwe inzichten die ook marxisten kunnen gebruiken om oude problemen met nieuw elan tegemoet te treden.

† Theoretische aspecten van de wereldsysteembenadering

De grote aantrekkingskracht van de wereldsysteem aanpak laat zich wellicht verklaren uit de specifieke wijze waarop Wallerstein een tweetal van zijn belangrijkste inspiratiebronnen aan elkaar heeft gekoppeld en tot een nieuwe 'synthese' heeft gebracht. De eerste van die twee inspiratiebronnen is zonder twijfel het werk van de Franse historici die zich rond het tijdschrift *Annales* verenigden: in de eerste plaats Fernand Braudel, maar ook mensen als Marc Bloch, Pierre Vilar, Pierre Chaunu en Emmanuel Le Roy Ladurie. Hun nadruk op lange-termijnontwikkelingen in de geschiedenis (*longue durée*) en op het belang van geografische factoren is in het werk van Wallerstein duidelijk terug te vinden.

De tweede inspiratiebron vond Wallerstein in de debatten van de jaren zestig over 'dependencia' tussen zulke auteurs als Andre Gunder Frank en Fernando Cardoso. Zijn belangstelling voor het vraagstuk van de afhankelijkheid van derde-wereldlanden was gewekt door zijn langdurig verblijf in Afrika.²

2. Wallersteins eerste boek schreef hij naar aanleiding van zijn ervaringen tijdens een jarenlang verblijf in Afrika (m.n. Ghana en Ivoorkust) waar hij

van nabij de strijd om de onafhankelijkheid meemaakte (zie Wallerstein, 1961).

1.1 Eenheid van analyse

Als we ons hier beperken tot de methodologische aspecten van Wallersteins intellectuele afstamming, dan kunnen we vaststellen dat zijn voornaamste eenheid van analyse, het kapitalistische wereldsysteem, in navolging van Braudel een geografisch-ekonomische is. Vanuit West-Europa breidde de kapitalistische wereldeconomie zich vanaf het begin van de zestiende eeuw over de gehele wereld uit. De verschillende delen van het systeem worden met elkaar verbonden door ekonomische relaties in een zich voortdurend verdiepend patroon van internationale arbeidsdeling. De ekonomisch-geografische grenzen van het systeem gaan de grenzen van de afzonderlijke politieke eenheden verre te buiten.

Anders was dit, aldus Wallerstein, in de wereldsystemen die aan het kapitalisme voorafgingen: deze 'wereldrijken' (zoals het Romeinse of het Chinese rijk) werden gekenmerkt door een samenvallen van politieke en ekonomisch-geografische grenzen. De belangrijkste verbanden tussen de delen van zo'n rijk waren dan ook politiek (en militair).

Het historisch kapitalisme zal, naar Wallersteins schatting over honderd tot honderdvijftig jaar, worden opgevolgd door een nieuw wereldsysteem: wat Wallerstein heeft genoemd een socialistische wereldregering, een wereldomvattend systeem waarin uiteindelijk weer de ekonomische, geografische en politieke grenzen zullen samenvallen.

1.2 Analyseniveau

Een tweede methodologisch aspekt dat de moeite van enige nadere aandacht waard is, is het gehanteerde niveau van analyse. Bij Wallerstein is het bepalende niveau van analyse dat van de ekonomische ontwikkeling op wereldschaal. De wereldsysteemtheorie kan hierdoor een belangrijke verrijking worden genoemd van de theorievorming over ontwikkeling en internationale politiek (Jonne, 1982, 1; ook Bach, 1982). De twee gangbare analyseniveaus, te weten het *intrastatelijke* en het *interstatelijke* werden nu aangevuld met een derde: het *extrastatelijke* niveau.

Zowel in methodologische als in historisch-chronologische zin is hier niet zozeer sprake van drie scherp onderscheiden posities, als wel van ideaaltypisch geformuleerde punten op een continuüm, waarbij 'de' dependencia-theorie³ een overgangsfase representeert tussen de klassieke moderniseringstheorie enerzijds en de wereldsysteemtheorie anderzijds. Schematisch ziet een en ander er als volgt uit:

3. Als eensluidende theorie bestaat 'de' dependencia-theorie helemaal niet maar deze term verwijst naar een voortdurend debat over de oorzaken

en determinanten van de afhankelijkheid van de derde-wereldlanden (Fernandez, 1984).

<i>analyse-niveau:</i>	intrastatelijk	interstatelijk	extrastatelijk
<i>theorie:</i>	'modernisering'	'dependencia'	'wereldsysteem'
<i>auteur:</i>	Rostow, Pye	Frank	Wallerstein
<i>populair:</i>	1950-1965	1965-1975	1975-heden

In de moderniseringsbenadering stond de opvatting centraal dat staten onafhankelijke eenheden zijn, waarvan het ontwikkelingsniveau door *nationale* voorwaarden wordt bepaald. Zo identificeert Pye zes crises in het proces van politieke ontwikkeling, die alle betrekking hebben op de interne verhoudingen binnen nationale staten. De relaties met andere staten spelen klaarblijkelijk geen structurele rol (Pye, 1966, 62-67). Ook in de beroemde groeitheorie van Walt Rostow zijn het de intranationale factoren die bepalen of een land wel of niet een volgende fase van economische groei zal weten te bereiken (Rostow, 1962). Als er in deze traditie al gesproken wordt over een internationaal systeem, dan is dat niet anders dan de optelsom van de samenstellende delen, de nationale staten.

In feite stelden de meeste marxisten zich, in ieder geval sinds het einde der jaren twintig, op ditzelfde methodische uitgangspunt, in zekere zin in tegenstelling tot het marxisme van voor de eerste wereldoorlog (zoals bijvoorbeeld wordt uiteengezet in Neuss, 1974).

De 'dependencia'-diskussie ontstond in feite vanuit een kritiek op deze uitgangspunten en had als gemeenschappelijke noemer de stelling dat nationale staten onderdeel zijn van een groter geheel waarin de onderlinge betrekkingen een structurele ongelijkheid vertonen. De ontwikkeling van een staat of nationale economie kan daarom niet alleen als uitdrukking van interne factoren gezien worden. Omgekeerd kan het geheel, het internationale systeem, niet langer als de som der samenstellende delen opgevat worden. De dynamiek van het internationale systeem wordt in deze optiek echter nog altijd primair bepaald door de betrekkingen tussen verschillende staten. De dependencia-benaderingen bewegen zich derhalve fundamenteel op het interstatelijke analyse-niveau.

Ook de (met name in Duitsland gevoerde) waardewetdiskussie uit de late jaren zestig en eerste helft van de jaren zeventig trachtte een antwoord te geven op de steeds evidentere internationalisatie-verschijnselen. Maar ook in die discussie slaagde men er in het algemeen niet in het interstatelijke niveau te overstijgen.

De wereldsysteembenadering gaat uit van de stelling, dat op systeem-niveau historische processen werkzaam zijn die niet te herleiden zijn tot wat zich *binnen* staten afspeelt, noch tot wat zich *tussen* staten afspeelt. Integendeel, wat zich binnen en tussen staten afspeelt wordt in belangrijke mate bepaald door deze systeemprocessen. De ontwikkeling van de delen van het systeem en de ontwikkeling van de betrekkingen tussen die delen is in de eerste plaats een functie van de

ontwikkeling van het systeem zelf. Die systeem inherente historische processen zijn vooral economisch van aard en determineren de ontwikkeling van de politieke eenheden binnen het systeem.

1.3 Economie en politiek

Een van de meest essentiële kenmerken van de wereldeconomie is volgens Wallerstein dat zij beschouwd moet worden als een historisch proces, waarbij de eenheid van het gehele proces voorop staat en specifieke deelontwikkelingen door de structuur van het gehele proces bepaald zijn. Enkele van de centrale structurele konstanten zijn de arbeidsdeling tussen centrum, semiperiferie en periferie, het internationale statensysteem en de verhouding tussen arbeid en kapitaal. Deze structurele konstanten zijn echter 'dode' nietszeggende elementen als niet hun plaats en functie in het gehele proces, en daarmee hun fundamentele samenhang, in ogenschouw wordt genomen. De historische ontwikkeling van de wereldeconomie genereert een internationale arbeidsdeling tussen centrale, semiperifere en perifere regio's. Deze ontluikende arbeidsdeling roept in het centrum sterke staten in het leven (in de zin van sterke, gecentraliseerde staatsapparaten) en in de periferie zwakke staten. In de verschillende regio's van de wereldeconomie, met hun verschillende plaats in de internationale arbeidsdeling en verschillende politieke structuren, ontstaan ook uiteenlopende vormen van arbeidsorganisatie. Het verbindende element tussen deze structurele konstanten is dus het proces van de historische ontwikkeling van de kapitalistische wereldeconomie waarbij van het alomvattende naar het minderomvattende wordt geredeneerd, van economische via politieke naar sociale structuren. In de visie van Wallerstein op het kapitalistisch wereldsysteem kunnen politieke structuren, dat wil zeggen nationale staten, dus slechts subsystemen zijn van de wereldeconomie. Nu beschrijft hij reeds in zijn eerste geschriften hoe dit *transnationale* economische systeem (vanaf de 16e eeuw) zijn politieke kracht put uit het bestaan van een gefragmenteerde staatsstructuur: "Het kapitalisme kon tot bloei komen, juist omdat de wereldeconomie binnen haar grenzen niet één, maar een veelheid van politieke systemen had. (...) kapitalisme als economische werkwijze (is) gebaseerd op het feit dat de economische factoren binnen een gebied werken dat groter is dan wat enige politieke eenheid volledig kan beheersen. Dit geeft de kapitalisten een structureel gebaseerde vrijheid van handelen. Het heeft de voortdurende uitbreiding van het wereldsysteem mogelijk gemaakt, zij het met een zeer scheve verdeling van de opbrengsten" (Wallerstein, 1978, 216).

In feite duidt Wallerstein hier dus op de aloude tegenspraak tussen vermaatschappelijking (de uitdijende internationale arbeidsdeling) en private toeëigening (de ongelijk verdeelde beloning).

Van belang is hier dat een specifieke rol wordt toegekend aan

politieke (sub)systemen, met name aan nationale staten. Staten hebben als primaire taak "de voortdurende absorptie van economische verliezen door politieke eenheden", de vermaatschappelijking derhalve van partikuliere verliezen, en zijn daartoe uitgerust met effectieve controle over (en het geweldsmonopolie in) het eigen gebied, doch in het algemeen niet daarbuiten. Met andere woorden, niet alleen ontlene staten hun specifieke karakter aan hun plaats in de internationale arbeidsdeling, maar bovendien kan de kapitalistische wereldeconomie zich slechts in stand houden en verder ontwikkelen dankzij deze gefragmenteerde politieke structuur. Staten signaleren immers al in een vroeg stadium opkomende oppositie tegen het systeem en slagen er meestal ook in die te neutraliseren. Het politieke wordt dus niet alleen in het leven geroepen, gedetermineerd, door het economische, maar draagt tegelijkertijd bij tot, is zelfs voorwaarde voor, de reproductie van het (economische) wereldsysteem.

Er is op deze visie veel kritiek mogelijk, zowel op de veronderstelde verbinding sterke staten/centrum en zwakke staten/periferie, als op de deterministische wijze waarop Wallerstein de politieke structuren van meeromvattende economische structuren laat afhangen, en op de funktionalistische benaderingswijze (Modelski, 1978 en Zolberg, 1981). Zolberg spreekt van een 'missing link': de eigen dynamiek van het internationale statenstelsel. Ook blijft bij Wallerstein de kontrolerende functie van grotere politieke (samenwerkings)verbanden, al dan niet onder leiding van een hegemoniale staat, volledig buiten beschouwing. Impliciet heeft Wallerstein in zijn meest recente artikelen over het statenstelsel (gebundeld in *The Politics of the World-Economy*) zijn oorspronkelijke visie genuanceerd en aangepast. Maakte hij aanvankelijk zoals gezegd een betrekkelijk rigoreus onderscheid tussen sterke staten (gecentraliseerd, sterke bureaucratie, in het centrum) en zwakke staten (niet erg gecentraliseerd, zwakke bureaucratie, in de periferie), nu komt hij tot veel subtielere verschillen tussen staats-typen. De mate van centralisatie is niet langer maatgevend voor de kracht: "De ene staat is sterker dan de andere naarmate hij voor zijn ondernemingen (met inbegrip van staatsondernemingen) de voorwaarden voor het behalen van winst in de wereldeconomie kan maximeren" (Wallerstein, 1984, 5).

Naarmate een staat 'sterker' is, zal deze een grotere autonomie hebben tegenover de ontwikkeling van de wereldeconomie en deze in grotere mate kunnen beïnvloeden. Interne ontwikkelingen binnen deze staten herwinnen daarmee uiteraard ook aan belang, waarmee we zijn aangeland op het gebied van de tegen het systeem gerichte bewegingen, 'anti-systeembewegingen', politieke en sociale bewegingen die door de specifieke dynamiek van het systeem als totaliteit worden opgeroepen, maar die zich richten op verovering van macht in de afzonderlijke staten, daarmee de kontradiktie tussen systeemomspannende arbeids-

deling en gefragmenteerde politieke structuur verdiepend.

2 Anti-systeembewegingen

In de ogen van Wallerstein is de essentie van het kapitalisme de zucht van de 'akkumulators', de ondernemers, naar winst en naar vergroting van hun kapitaal. Kapitalisme is "de eindeloze accumulatie van kapitaal" (Wallerstein, 1983, 91). De ondernemer (zelden gebruikt Wallerstein de term kapitalist) heeft bij zijn eindeloze jacht op meer winst een viertal opties:

1. vergroting van de schaal van de produktie;
2. verlaging van de lonen, bijvoorbeeld door niet-geproletariseerde arbeidskracht in dienst te nemen;
3. verlaging van het arbeidsaandeel in de totale produktiekosten door verbetering van de produktietechnieken;
4. vermindering van de concurrentie door middel van monopolievorming.⁴

Deze opties zijn de belangrijkste manieren voor de individuele ondernemer om te ontsnappen aan stagnatie, zoals Wallerstein sterk benadrukt, maar evenzeer om in perioden van snelle groei en accumulatie een voorsprong op de concurrentie te verkrijgen (en dat is toch het essentiële motief in de kapitalistische concurrentie). Op het niveau van de wereldeconomie als totaal leidt dit tot voortgaande verdieping van de internationale arbeidsdeling, zowel kwalitatief in de vorm van de ontwikkeling van nieuwe, zogenaamde dynamische produktiesektoren, als kwantitatief via de uitbreiding van de wereldeconomie met nieuwe produktieregio's. Voorts is het resultaat voortgaande internationalisering van de klassenvorming (met name in de vorm van toenemende proletarisering) alsmede voortgaande ontwikkeling van het internationale statensysteem.

"Naarmate klassen meer gedefinieerd worden in relatie tot de zich ontwikkelende arbeidsdeling in de wereldeconomie en volken meer gedefinieerd worden in relatie tot het toenemend gerationaliseerde statensysteem, leidt de ruimtelijke concentratie van verschillende onderdrukte groepen na verloop van tijd tot de opkomst van anti-systeembewegingen. Deze bewegingen hebben zich in twee hoofd-

4. Wallerstein suggereert hier en daar zelfs dat het gekombineerde resultaat van het nastreven van deze opties uitmond in een fundamentele kontradiktie: ondernemers breiden het aanbod wereldwijd voortdurend uit, terwijl ze tegelijkertijd de wereldwijd voortdurend verkleinen door de bezuiniging op arbeidskosten. Op deze simpele onderkonsumptietheorie valt uiteraard enorm veel aan te merken,

maar dat zullen we hier niet doen. Voor wat volgt is deze theoretische fundering ook niet werkelijk relevant: ook als het navolgen van genoemde opties niet noodzakelijk tot onderkonsumptie zou leiden is het gevolg niettemin het ontstaan van structurele belangenconflikten tussen sociale entiteiten, die uitmonden in de opkomst van de zogenaamde anti-systeembewegingen.

vormen georganiseerd rond twee hoofdthema's: de sociale beweging rond 'klasse' en de nationale beweging rond 'natie' of 'volk' (Wallerstein, 1984, 20).

In de eerste plaats tendeeft het kapitalisme, door de technologische ontwikkeling en de 'Durchkapitalisierung', in de centrumlanden tot intensivering van de onderdrukking van de werkende klassen door de bezittende klasse. Het twee-klassenmodel van Marx gaat volgens Wallerstein prima op in de centrumlanden en deze polarisatie leidde daar dan ook zo sinds het midden der negentiende eeuw tot de opkomst van een van de twee anti-systeembewegingen, de *sociale* beweging.

In de tweede plaats is er een voortdurende tendens tot uitdijing van de wereldeconomie over de gehele aardbol: het historisch kapitalisme is van nature expansief, en wel primair in geografische zin. Vanuit West-Europa verbreedde het kapitalisme zich in de loop der eeuwen over de wereld totdat tegen het einde van de negentiende eeuw alle regio's in de wereldeconomie waren opgenomen. De structurele geleding in die economie (in centrum, semiperiferie en periferie) en de relaties van onderschikking en uitbuiting tussen de samenstellende delen vormen de voedingsbodem voor zich tegen deze onderworpenheid verzettende nationale bewegingen. Het *nationalisme* vormt daarom ook de tweede van de meest wezenlijke anti-systeembewegingen die het kapitalistisch wereldsysteem voortbracht.

De twee anti-systeembewegingen worden gekenmerkt door enkele structurele overeenkomsten: de aanhangers van beide bewegingen besloten na vaak heftige debatten om zich in permanente structuren te organiseren, en kozen als belangrijkste onmiddellijke politieke doel de verovering van de staatsmacht. Hiertoe trachtten beide grote volksmassa's te mobiliseren door de ontwikkeling van een ideologie die gericht was tegen twee onlosmakelijk met het historisch kapitalisme verbonden verschijnselen: de onderdrukking binnen staten van werkende klassen door de bezittende klasse, en de overheersing tussen staten, van de periferie door het centrum. In de ogen van Wallerstein zijn beide bewegingen dus gericht tegen het kapitalistisch wereldsysteem, en alleen al daarom gedoemd om gaandeweg te versmelten.

2.1 Nationalisme

2.1.1 *Marxisme en nationalisme*

Het nationalisme ontstond, aldus Wallerstein, het eerst in die perifere gebieden van het kapitalistisch wereldsysteem (zoals in de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie) waar "de ongelijke positie van de etnisch-nationale groepen in de hiërarchie van arbeidsplaatsen het duidelijkst was" (Wallerstein, 1984b, 57). Maar al snel kregen vele nationale bewegingen ook een sociale dimensie, terwijl omgekeerd het socialisme een steeds 'nationaler' gezicht kreeg. Enerzijds zijn er in de

(semi)perifere landen nauwelijks nationale bewegingen die niet tegelijkertijd ook socialistisch zijn. Anderzijds constateert Wallerstein ook dat nationalistische bewegingen zich steeds vaker, en steeds sterker, in (voormalige) centrumlanden manifesteren (Wallerstein, 1984a, 105). Met name in West-Europa (Basken, Schotten, Corsicanen etcetera) was er de afgelopen decennia een herleving van bewegingen die streeden tegen nationale onderdrukking.

Wallersteins visie op het nationalisme houdt een duidelijke herwaardering in van een beweging waarmee het marxisme lange tijd moeite heeft gehad. Het dominante marxistische standpunt beriep zich op de visie die Marx vele jaren lang heeft gekoesterd ten aanzien van de Ierse kwestie: het Ierse volk zou pas dan, en alleen dan, bevrijd kunnen worden van de onderdrukking door de Engelse landheren als het Engelse proletariaat de macht zou veroveren. Marx zelf echter kwam na verloop van tijd tot de konklusie dat dit standpunt niet langer houdbaar was, en dat de Ierse nationale bevrijding zou moeten *voorafgaan* aan een eventuele succesvolle proletarische revolutie in Engeland.⁵

Lenin bouwde juist voort op deze latere standpunten van Marx. Bij hem komt voor het eerst het onderscheid naar voren tussen twee vormen van nationalisme, het emanciperende nationalisme van onderdrukte volken en nationaliteiten, en het reaktionaire chauvinisme van de etno-nationale onderdrukkers. Het is in de ogen van Lenin de taak van marxisten om het gerechtvaardigde verzet tegen nationale onderdrukking te steunen, zonder echter afbreuk te doen aan het socialistische internationalisme. De konkrete politieke strijd waarin Lenin was verwickeld dwong hem tot een poging om twee krachten die maar al te gemakkelijk met elkaar in konflikt geraakten, theoretisch *en* in de politieke praktijk te verenigen. Dat bracht hem tot formuleringen die, als men ze bestudeert buiten de kontekst van de historische strijd waarin ze fungeerden, gekunsteld en dubbelzinnig aandoen maar die, gehouden tegen het licht van de tijd, zonder meer adequaat zijn.⁶ De relatie tussen theorie en politieke praktijk in het werk van Wallerstein is aanzienlijk minder direkt.

2.1.2 Nationalisme en wereldsysteem

Keren we daarom nu terug naar het werk van Wallerstein. Zijn visie als zou nationalisme in vrijwel elke bevrijdingsstrijd in de derde wereld onlosmakelijk verbonden zijn met socialisme lijkt ons niet houdbaar. Nationalistische gevoelens hebben in het algemeen een veel sterkere

5. In een brief aan Engels op 10 december 1869 formuleert Marx als taak voor de Algemene Raad van de Internationale om "het bewustzijn bij de Engelse arbeidersklasse te doen ontwaken dat *voor haarzelf de natio-*

nale emancipatie van Ierland geen kwestie is van abstrakte gerechtigheid of humanitair sentiment maar de eerste voorwaarde voor haar eigen maatschappelijke emancipatie" (Marx, 1974, 170).

mobiliserende werking gehad dan socialistische, en veel voorbeelden van succesvolle bevrijdingsstrijd uit het verleden droegen in eerste instantie een nationalistisch en pas in tweede instantie (en ook dan niet altijd) een socialistisch karakter. Tevens lijkt ons de konstatering onjuist dat nu ook in de centrumlanden nationalistische bewegingen steeds vaker en sterker op de voorgrond treden: de door Wallerstein genoemde voorbeelden zijn niet erg overtuigend en lijken ook al enige tijd over hun hoogtepunt heen.

De bijdrage die Wallerstein heeft geleverd aan de theorievorming over het nationalisme is in de eerste plaats indirect van aard: hij heeft met het door hem geïntroduceerde extrastatelijke analyseniveau het kader geschapen waarbinnen andere auteurs de theorievorming over nationalisme verder hebben ontwikkeld.

Het 'traditionele' nationalismedebat werd gekenmerkt door het feit dat de meeste auteurs uitgingen van het intrastatelijke analyseniveau. Deze strikte 'land-voor-land'-benadering leidde tot een tweeslachtige houding ten aanzien van verschillende verschijningsvormen van het nationalisme. Aan de ene kant openbaarde het nationalisme zich als een (moreel en politiek) progressieve (en toe te juichen) kracht in de moderne geschiedenis. Nationalisme was veelal de ideologie van de zwakkere, minder ontwikkelde volken die streden tegen buitenlandse overheersing. Met denke in dit verband bijvoorbeeld aan de Latijns-Amerikaanse bevrijdingsstrijd uit de eerste decennia van de vorige eeuw, aan de strijd van verschillende volken tegen de overheersing door het Ottomaanse rijk, of recenter aan de oorlogen in Indochina tegen de Fransen en Amerikanen. Aan de andere kant kan de term nationalisme ook worden gehanteerd voor het geval van het Italiaanse fascisme, voor het regime van generaal De Gaulle, en voor de

6. "Het beginsel van de nationaliteit is in de burgerlijke maatschappij historisch onvermijdelijk, en de marxist die met deze maatschappij rekening houdt erkent ten volle de historische gegrondheid van nationale bewegingen. Opdat echter deze erkenning niet tot verheerlijking van het nationalisme zal leiden, is het noodzakelijk haar ten strengste te beperken tot dat wat in deze bewegingen vooruitstrevend is, daar zij anders vertroebeling van het proletarisch klassebewustzijn door de burgerlijke ideologie ten gevolge zou hebben (...). Strijd tegen iedere nationale onderdrukking — zeer beslist ja. Strijd voor elke nationale ontwikkeling, voor 'nationale cultuur' zonder meer — zeer beslist neen" (Lenin, 1975, 24-25).

Het standpunt van iemand als Bill Warren, min of meer in navolging van

Rosa Luxemburg, is met deze visie volstrekt in strijd. Warren maakt onderscheid tussen anti-kapitalistische strijd (die hij in feite als enige werkelijke anti-systeemstrijd beschouwt) en anti-imperialistische strijd, een begrip waarmee hij hetzelfde bedoelt als Wallerstein met nationalisme: het verzet, op de grondslag van een nationaal bewustzijn, tegen de hiërarchische verhoudingen tussen verschillende landen (natie-staten, geografische eenheden). Voor Warren is de enig ware revolutionaire strijd de klassenstrijd, en de nationale bewegingen in de derde wereld ziet hij merendeels als verkapte burgerlijke emancipatiebewegingen die van revolutionaire fraseologie gebruik maken om hun eigen klassebelang te behartigen (Warren, 1980).

Argentijnse en Britse politiek tegenover de Falklands/Malvinas-eilandengroep.

Met name de Britse (niet toevallig Schotse) marxist Tom Nairn heeft in een uitputtende studie van de verschillende nationalismen die sinds de jaren zestig steeds sterker hun invloed in Groot-Brittannië deden gevoelen deze tweeslachtigheid ontleed, en wees daarbij vooral op de eenheid van de in feite al door Lenin onderkende twee vormen van nationalisme. Naar de mening van Nairn moet een theorie van nationalisme de voornoemde kontradiktie tussen 'goede' en 'slechte', emanciperende en onderdrukkend chauvinistische vormen van nationalisme kunnen omvatten, wil zij niet vervallen in puur moralisme. In die zin kan een land-voor-land-benadering geen bevredigende oplossing bieden. Nairn maakt daarbij een onderscheid tussen het *nationale* en het *nationalisme*. Een nationalismetheorie hoeft het nationale niet te verklaren: dat is datgene wat geschiedenis, cultuur en dergelijke tot het specifiek eigene van een bepaald volk, een bepaalde nationaliteit heeft gemaakt. Een nationalismetheorie moet het 'isme' verklaren, en de oorsprong daarvan ligt niet in het binnenland. "De werkelijke oorsprong ligt elders. Die is gelegen niet in het volkse, noch in de onderdrukte individuele passie voor enigerlei eenheid of identiteit, maar in de werking van de wereldwijde politieke economie" (Nairn, 1981, 335). De oorzaken van het nationalisme zijn verbonden met de *ongelijke ontwikkeling* in de wereldeconomie (met name vanaf de achttiende eeuw), en met de opdeling daarvan in een centrum, een semiperiferie en een periferie.

Op deze wijze kunnen de beperkingen overwonnen worden van theorieën die nationalisme eenzijdig gelijkstellen aan anti-imperialisme. Daarin wordt voorbijgegaan aan de totaliteit van de ontwikkeling van het kapitalisme en met name aan de onweerstaanbare en transformerende invloed van de centrumlanden op de periferie. Het nationalisme kent geen twee typen: elk nationalisme is 'gezond' en 'ziekelijk' tegelijkertijd, en zowel progressie als regressie liggen erin besloten. Door het nationalisme proberen bepaalde maatschappijen een aantal (vaak progressieve) doeleinden als industrialisering, welvaart, gelijkheid met andere volken te bereiken via een vorm van regressie waarbij wordt teruggegrepen op de aanwezige interne bronnen en waarbij het nationale (volkshelden, oude mythes en dergelijke) wordt gemobiliseerd en aangewakkerd.

2.1.3 Wallersteins bijdrage aan de theorievorming over het nationalisme

Het is duidelijk dat Nairn diepgaand heeft geput uit de wereldsysteem-benadering van Wallerstein en hij is juist daardoor in staat geweest de impasse in de theorievorming over nationalisme te doorbreken. Juist door het feit dat hij het onlosmakelijk met de kapitalistische wereld-economie verbonden proces van ongelijke ontwikkeling als uitgangspunt van zijn analyse hanteert, is hij in staat de sterke beperkingen van

de voorheen gangbare land-voor-land-benadering structureel te boven te komen.

Anderzijds echter laat Nairn de opvattingen van Wallerstein gedeeltelijk los als hij poogt een dialektisch verband aan te brengen tussen het nationale en het nationalisme, en tussen externe en interne verklaringsfactoren. Nairn worstelt met de zelf opgelegde opgave om de wereldsysteembenadering (een methodische keuze voor een specifiek analyse-niveau) te verenigen met het historisch materialisme en met de dialektische methode, die geen exklusive keuze voor een analyse-niveau impliceert. Nairn zelf meent dat het marxisme dit niet toelaat: naar onze mening is dat, zoals ook eerder aangegeven, niet geheel juist en omvat de visie van Marx ook het systeemniveau van analyse (zie ook Overbeek en Silva, 1983). Het omgekeerde is eerder het geval. Juist omdat de wereldsysteembenadering het primaat toekent aan één bepaald analyseniveau en de andere niveaus daaraan ondergeschikt maakt laat die zich niet wel verenigen met een gelijkwaardige behandeling van interne factoren en met een dialektische benadering van de relatie tussen in- en externe factoren. In dit licht krijgt tevens de eerder aangehaalde kritiek met betrekking tot Wallersteins koppeling tussen nationalistische en socialistische bewegingen in de derde wereld meer relif.

2.2 Socialisme en socialistische landen

De tweede fundamentele anti-systeembeweging die Wallerstein onderscheidt is de sociale beweging, die in een aantal 'socialistische' landen de staatsmacht heeft veroverd. "Het aan de macht komen van zulke bewegingen was per definitie tegen het systeem gericht, zowel wat het effect als wat de intentie betreft, aangezien het een bedreiging vormde voor het soepel functioneren van de economische en politieke machinerie van het wereldsysteem, en andere anti-systeembewegingen aanmoedigde door metterdaad een voorbeeld te stellen" (Wallerstein, 1984a, 93).

Vooral door de reactie vanuit het buitenland, met name vanuit de centrumlanden in het wereldsysteem (denk aan de interventies in en de economische boycot van de Sovjet-Unie) was het eerste probleem waarmee deze regimes worstelden de pure overleving. Alles moest ondergeschikt gemaakt worden aan het weerstaan van de buitenlandse (en binnenlandse) pressie. Uiteindelijk werd die overleving bevochten, aldus Wallerstein, tegen de prijs van acceptatie van de 'regels van het spel', waardoor het systeem als geheel zelfs versterkt werd. In de volgende fase richtten de post-revolutionaire regimes (Wallerstein preferereert deze term boven 'socialistisch', omdat ze dat naar zijn mening niet zijn) zich op het 'inhalen' van de kapitalistische landen: men herinnere zich de grootspraak die Chroesjtsjov daarover placht te uiten. Deels om de kapitalistische landen op die manier in te halen, deels ook gedwongen door de voortdurende feitelijke boycot, werd

een door Wallerstein als merkantilistisch aangemerkt beleid gevoerd: een gedeeltelijke afsluiting van de wereldmarkt met als uiteindelijk doel het bereiken van een betere positie daarop. In de ogen van Wallerstein moeten de post-revolutionaire landen dan ook beschouwd worden als semiperifere gebieden *binnen* de kapitalistische wereld-economie.

2.2.1 Binnen of buiten de kapitalistische wereldeconomie?

"Het is een historisch feit van de twintigste eeuw dat kommunistische partijen, aan de macht in socialistische staten, ten minste evenveel hebben gedaan als transnationale ondernemingen om het bereik van de waardewet uit te breiden" (Wallerstein, 1984a, 93).

Het is in de wetenschap niet ongebruikelijk dat men, als men stellingen verkondigt die geen gemeengoed zijn, enig feitenmateriaal aanvoert, of althans aangeeft welk soort feitenmateriaal men zou dienen aan te voeren, om de geponeerde stelling aannemelijk te maken. Met name zou het in dit geval nodig zijn om op een heel elementair niveau enigszins hard te maken dat de Sovjet-Unie (om ons daar nu toe te beperken) deel uitmaakt van de kapitalistische wereldarbeidsdeling. Helaas, in het werk van Wallerstein zal men tevergeefs naar feiten zoeken die betrekking hebben op deze verre gaande, en in zijn implicaties voor een beoordeling van de Sovjet-Unie ook politiek belangrijke, stelling.

De geciteerde stelling is echter niet alleen ongefundeerd, zij staat ook op gespannen voet met de karakterisering van de socialistische staten als merkantilistisch en autarkisch, en met de historische realiteit van die autarkie die zo lang en zo effectief werd opgelegd door de omringende kapitalistische wereld.⁷

Er is ten slotte nog een derde grond die aanleiding geeft tot twijfel over de houdbaarheid van de stelling dat de waardewet het economisch leven in de Sovjet-Unie beheerst. In bijna alle kritische beschouwingen over de Sovjet-planeeconomie, van rechts en van links, wordt juist als een van de fundamentele problemen aangewezen het *ontbreken* van een waardemaat, een objectieve maatstaf voor efficiency die gebruikt kan worden bij het toedelen van beschikbare hulpbronnen en investeringsmiddelen. Zelfs binnen de Sovjet-Unie duiken voortdurend weer 'hervormingsgezinde' economen op die pleiten voor introductie van elementen van het prijsmechanisme. Als dat zo hard nodig is, kan

7. Uiteraard is het ook mogelijk dat er een opeenvolging in de tijd zou kunnen zijn: eerst afsluiting, daarna reïntegratie in de wereldmarkt. Maar ook hiervoor geldt dat dan zou moeten worden beargumenteerd waar de breukpunten liggen. Anders loopt men het risico te extrapoleren op basis van een kortdurende conjunctu-

rele trend. De ontwikkeling van de schuldenpositie van de Oosteuropese landen (met uitzondering van Polen) laat bijv. zien dat de ontwikkeling (naar sterkere financiële integratie in de kapitalistische economie) van de jaren zeventig zich in de jaren tachtig niet heeft voortgezet.

toch nauwelijks serieus worden volgehouden dat de waardewet reeds heerst achter het IJzeren Gordijn? Hoe kan men deze misslagen in Wallersteins bouwwerk verklaren? Naar ons idee duidt de ongefundeerde en volgens sommigen zelfs absurde (vgl. Arato, 1985) karakterisering van het 'reëel bestaande socialisme' op ernstige theoretische tekortkomingen, die in belangrijke mate de politieke gevolgtrekkingen van Wallerstein beïnvloeden. Op twee daarvan willen we hieronder iets nader ingaan.

2.2.2 Produktiewijze of 'mode of labour control'?

In de eerste plaats hanteert Wallerstein zeer specifieke definities van *kapitalisme* en van *kapitalistische wereld ekonomie*. Voor Wallerstein ontstond de kapitalistische wereld ekonomie met de 'ontdekking' van Amerika, en is die sindsdien blijven bestaan. Sinds dat begin werd alle arbeidskracht, zowel in de centrumlanden als in de perifere gebieden van de wereld ekonomie, direkt of indirekt uitgebuit door het kapitaal, of dat nu was in de vorm van slavernij, horigheid of vrije loonarbeid. In zijn definitie van kapitalisme gaat Wallerstein voorbij aan konkrete klassen- en produktieverhoudingen. Kapitalisme is "produktie voor de markt met winstmaximalisering als het uiteindelijke doel" (Wallerstein, 1979, 15), of eenvoudigweg, zoals al geciteerd, de eindeloze akumulatie van kapitaal. Voor dit doel kan het kapitaal gebruik maken van verschillende vormen van arbeidsbeheersing, die alle kapitalistische 'modes of labour control' zijn omdat ze geacht worden via hun integratie in de internationale arbeidsdeling aan de dynamiek van het centrale kapitalisme te zijn onderworpen.⁸

In feite is Wallerstein naar ons idee tot deze theoretische exercitie, die tot verwarring en onduidelijkheid leidt, gedwongen omdat hij 'mode of labour control' als alternatief begrip voor 'produktiewijze' hanteert. Het begrip produktiewijze bij Marx is echter een aan de werkelijkheid ontleende abstraktie, geen weergave van de werkelijkheid: "Op zichzelf, losgemaakt van de werkelijke geschiedenis, hebben deze abstrakties geen enkele waarde. Zij kunnen alleen dienen om de ordening van het histories materiaal te vergemakkelijken..." (Marx en Engels, 1972, 28).

Het 'historisch kapitalisme' van Wallerstein, de 'kapitalistische wereld ekonomie', is naar onze mening een kategorie van een ander abstraktie-niveau. Het historisch kapitalisme is niet zozeer een produktiewijze als wel een maatschappijformatie, dat wil zeggen een historisch konkrete maatschappij waarin in een hiërarchische structuur verschillende 'produktiewijzen' naast elkaar, of liever in een specifieke relatie tot elkaar, bestaan (vgl. Amin, 1976, 13-22).

Dat de verbindingen tussen de verschillende geografische delen van dat

8. Zie Wallerstein, 1979, 147. De kritiek hierop vanuit 'orthodoxe' marxis-

tische hoek is met name verwoord door Brenner, 1977.

systeem via de handel lopen is welhaast vanzelfsprekend, maar niet bepalend voor de eigen aard van het systeem. Het waardevolle van Wallersteins benadering schuilt erin dat hij de kapitalistische wereld-economie in zijn totaliteit opvat als een maatschappijformatie, en niet langer als bestaande uit in beginsel autonome afzonderlijke maatschappijformaties (landen). Het blijft echter noodzakelijk om kwalitatieve verschillen tussen delen van dat systeem te onderkennen. Het kapitalistische wereldsysteem is kapitalistisch, niet omdat alle onderdelen ervan zelf 'kapitalistisch' zijn, maar omdat de dominante produktiewijze in het geheel de kapitalistische is; bepalend daarvoor blijven de voor *die* dominante produktiewijze kenmerkende produktieverhoudingen: "De ware moderne economische wetenschap begint pas daar, waar de theoretische beschouwing overgaat van het cirkulatieproces naar het produktieproces" (Marx, 1979, 349). Onze konklusie uit het bovenstaande is dat het verwarrend, en voor het behoud van de meest waardevolle elementen van Wallersteins theorie niet noodzakelijk, is om de Sovjet-Unie als kapitalistisch te bestempelen op grond van de stelling dat ze toch deel uitmaakt van de kapitalistische wereld-economie.

2.2.3 Arbeidsdeling en statenstelsel

We kunnen de kritiek nog een stap verder voeren. Immers, het moet eerst maar aangetoond worden — en zoals gezegd doet Wallerstein daartoe zelfs geen poging — dat de Sovjet-Unie deel uitmaakt van de kapitalistische wereld-economie. Wallerstein gaat, en dat is het tweede theoretische probleem dat we aan de orde willen stellen, voorbij aan de verhouding tussen 'de internationale arbeidsdeling' en 'het internationale statenstelsel'.⁹ Wat hij feitelijk konstateert is dat 'post-revolutionaire' regimes zich gekonfronteerd zien met de structuur van het internationale statenstelsel die door hun ontstaan en bestaan niet fundamenteel veranderd is. En omdat bij Wallerstein het statenstelsel een functie is van de internationale arbeidsdeling moet hij wel konstateren dat die post-revolutionaire staten deel blijven uitmaken van, en onderworpen blijven aan, de kapitalistische internationale arbeidsdeling. "Veel bewegingen bereikten gedeeltelijke of zelfs totale staatsmacht. Deze succesvolle bewegingen werden vervolgens gekonfronteerd met de realiteit van de beperking die de staatsmacht kent binnen de kapitalistische wereld-economie. Ze ontdekten dat ze door de werking van het interstatelijk systeem gedwongen werden hun macht uit te oefenen op een wijze die de eigen anti-systeem-doelstellingen, hun *raison d'être*, ondermijnde" (Wallerstein, 1984b, 58-9).

Dat Rusland ook nadat de Bolsjewieken de macht hadden veroverd

9. Dit betreft dus met name de kritiek van Zolberg (1981) op Wallersteins verwaarlozing van de dimensie van het statenstelsel.

deel bleef uitmaken van het statenstelsel is evident, en dat dat beperkingen oplegde aan de bewegingsvrijheid van de Sovjet-staat is evenzeer duidelijk. Hoe evenwel de relatie was tussen de Sovjet-Unie en de kapitalistische wereld-economie, dat is veel minder duidelijk. Wallersteins stelling is dat de Sovjet-Unie zich terugtrok uit de wereld-economie om er in een hogere positie in terug te keren. Nu staat het in de eerste plaats niet vast, zelfs als zou worden aangetoond dat zo'n chronologie van gebeurtenissen heeft plaatsgevonden, dat zulks ook móést gebeuren, of dat dit tevoren al voorzien was.¹⁰ Maar bovendien: men zou de stelling ook kunnen omdraaien. Een alternatieve visie wil dat de Sovjet-Unie slechts (marginaal) aan de kapitalistische wereld-economie blijft deelnemen om zich er op den duur definitief en volledig uit te kunnen losmaken. "In werkelijkheid neemt ze deel met het doel echte deelname te voorkomen, met het doel zich steeds verder los te koppelen van het Westen. (...) haar doel is in het geheel niet een centraal-kapitalistisch land te worden. Voor de Sovjet-Unie is het hoofddoel instandhouding (wellicht uitbreiding) van haar imperiale positie binnen het (socialistische – oh/ho) blok; haar vooraanstaande rol in het internationale statenstelsel en haar tamelijk sekundaire rol in de wereld-economie (in die volgorde) zijn duidelijk ondergeschikt aan dit imperatief" (Arato, 1985, 181, 182). Het probleem dat Wallerstein in de laatste zin van de eerder aangehaalde passage signaleert heeft zich in de geschiedenis van de Sovjet-Unie herhaaldelijk geuit in een actieve politiek die – terwille van het zelfbehoud dat aan vermeende of werkelijke bedreigingen blootstond – de strijd van socialistische krachten elders in de wereld frustreerde. In die zin is het systeem door het aan de macht komen van de Bolsjewieken inderdaad soms versterkt. Ook hier echter dient gewaakt tegen een funktionele verklaring. Dezelfde verschijnselen kan men namelijk ook, en misschien ook wel goed, verklaren met een meer gangbare geo- en machtspolitieke benadering: het Russische rijk was al voor de oktober-revolutie in opkomst als grote mogendheid, evenals op de andere flank van het 19e-eeuwse Europese statenstelsel de Verenigde Staten. Tussen deze twee grootmachten verloor Europa langzamerhand steeds meer aan gewicht in de internationale politiek (vgl. Barraclough, 1967). Ten slotte noopt Wallersteins uitspraak ons tot een derde observatie. Door de verwaarlozing van het onderscheid tussen wereld-economie en

10. Verschillende auteurs verwijten Wallerstein op grond van dit soort redeneringen het hanteren van funktionele of teleologische verklaringen. Wallerstein zelf is blijkens de volgende uitspraak geen voorstander van funktionele verklaringen: "Een funktionele verklaring lost het ontstaansprobleem zelden op, omdat niet alleen

funktionele alternatieven onder ogen moeten worden gezien, maar ook omdat het niet tegemoetkomen aan de funktionele behoefte niet alleen mogelijk is, maar vaak zelfs plausibel" (Wallerstein, 1978, 296n). Of hij erin slaagt uit deze valstrik te blijven wagen wij te betwijfelen.

statenstelsel, door de reductie van het tweede tot het eerste, is het niet langer mogelijk de vraag te stellen of wellicht door het optreden van anti-systeemregimes, met name door het bestaan van de Sovjet-Unie, het wereldsysteem een fundamentele wijziging heeft ondergaan in geheel andere zin dan Wallerstein stelt. Want hoewel het waar is dat de Sovjet-Unie het wel en wee van de internationale kommunistische beweging met regelmaat ondergeschikt maakte aan het eigen voortbestaan¹¹, is het evenzeer zo dat het bestaan van de Sovjet-Unie een aantal post-revolutionaire regimes heeft behoed voor imperialistische interventie en (tegen een zware economische prijs) het overleven van deze regimes heeft mogelijk gemaakt in weerwil van een haast volledige economische boycot door het Westen. Het bestaan van de Sovjet-Unie, en het feit van de strategische pariteit met de Verenigde Staten, heeft het statenstelsel zodanig veranderd dat zulke uiteenlopende 'post-revolutionaire' regimes als in Vietnam, Ethiopië, Angola, Mozambique en recenter Nicaragua tot nu toe hebben kunnen overleven ondanks heftige druk van imperialistische krachten. Het meest sprekende voorbeeld is natuurlijk Cuba, dat slechts kan voortbestaan dankzij een dagelijkse hulp van enkele miljoenen roebels, al meer dan vijftiengint jaar lang.¹² Dat is evenzeer een wezenlijk aspect van het reëel bestaande Sovjet-socialisme als het door Wallerstein eenzijdig belichte systeembestendige optreden in andere kwesties.

Ten slotte: uit het vorenstaande is wel duidelijk geworden, dat het in afzonderlijke landen aan de macht komen van anti-systeembewegingen wel ingrijpende veranderingen in het bestaande systeem teweeg kan brengen, doch geen totale transformatie van dat systeem. De overgang van het kapitalistisch wereldsysteem naar de socialistische wereldregering kan geen optelsom zijn van vele 'socialismen-in-één-land'. De nationale-staatvorm van het socialisme (Van der Pijl, 1982) heeft verregaande interne consequenties gehad: "De politieke consequentie binnenslands was de voortgaande uitbuiting van de arbeidersmassa, zij het in veel gevallen in een verzachte en meer aangename vorm. Dit leidde tot binnenlandse spanningen, vergelijkbaar met die in staten welke niet 'post-revolutionair' waren, en dit was op zijn beurt een voedingsbodem voor de opkomst van nieuwe anti-systeembewegingen binnen deze staten" (Wallerstein, 1984b, 61). Het geval van Polen illustreert, aldus Wallerstein, dat de overgang naar het socialisme ook in de 'socialistische' landen een nieuwe revolutie teweeg zal brengen.

11. Deze stelling wordt in diverse van de artikelen in *The Politics of the World-Economy* onderbouwd, en is onder meer door Bill Warren tot de kern van zijn kritiek op welhaast alle imperialismetheorieën gemaakt (1980).

12. Voor alle duidelijkheid: hier zij niet de stelling van een Sovjet-altruïsme verdedigd. Het gaat hier strikt om een feitelijke konstatering, en de motieven die de Sovjet-Unie tot een dergelijk gedrag hebben geleid blijven buiten beschouwing.

De Sovjet-Unie is hiervoor kandidaat nummer één, "vanwege haar combinatie van bureaucratistische onhandigheid en multinationaliteit" (Wallerstein, 1984a, 143). Ook hier dus (daarmee is de cirkel rond) de eenheid van het sociale en het nationale vraagstuk.

3 Konklusies

*"Wat zonde dat de man een ketter is!
En hoeveel armer is ons vermogen
de internationale dimensies van de
huidige crisis te doorgronden, omdat er
nog geen marxistisch alternatief
voorhanden is" (Roddick, 1984).*

We hebben in dit artikel de visie van Wallerstein op de rol van anti-systeembewegingen in het historisch kapitalisme aan een kritische beschouwing onderworpen. Daarbij zijn met name een aantal vraagtekens geplaatst bij het theoretische kader dat Wallerstein gebruikt.

Toch dient in de eerste plaats de positieve kant van zijn bijdrage getoond te worden: Wallerstein heeft met zijn werk een beslissende stap mogelijk gemaakt in de ontwikkeling van de politieke economie van de internationale betrekkingen. Hij heeft de analyse getild op het enige niveau dat adequaat is voor de analyse van het huidige kapitalisme, ja van het kapitalisme tout court: dat van de kapitalistische wereldeconomie, de totaliteit.

Nu zou men heel goed kunnen argumenteren — en impliciet hebben wij dat ook gedaan — dat voor Marx, en voor het vroege marxisme meer in het algemeen, zulks in het begrip kapitalisme lag opgesloten. Waar Wallerstein als kenmerkende tegenspraak de relatie wereldarbeidsdeling/gefragmenteerd statenstelsel ziet, sprak Marx in *Das Kapital* al over de tegenspraak tussen de historische opdracht van het kapitaal de wereldmarkt te scheppen en de daaruit voortspruitende productieverhoudingen. Maar het is zonder meer waar dat na het ontstaan van de Sovjet-Unie het marxisme dit begrip in belangrijke mate heeft opgeofferd, eerst aan de noodzaak het naakte bestaan van de 'eerste arbeiders- en boerenstaat' veilig te stellen, en later aan een pure apologie voor de Sovjet-machtspolitiek, zoals ook het nationale vraagstuk in het marxisme op zijn best een ondergeschoven kindje was en op zijn slechtst werd ontkend.

Aan Wallerstein komt de eer toe deze fundamentele kwesties weer centraal te hebben geplaatst in het linkse debat over de aard van het kapitalisme. Dat het vervolgens aan anderen (zoals Nairn) is om op een konkretere en daarom vaak minder deterministische manier actuele vraagstukken te analyseren (en niet slechts impressionistisch te bekomentariëren zoals Wallerstein in zijn beide laatste boeken overwegend doet) doet aan deze verdienste niets af.

De erkenning van het belang van de bijdrage van Wallerstein aan de theorievorming mag echter niet verdoezelen, dat Wallersteins theorie sterk academisch blijft. Hoezeer zijn wereldsysteembenadering ook verhelderend kan werken voor de theorievorming over nationalisme en socialisme, voor de concrete politieke strijd waarin mensen in de wereld staan betekent Wallerstein buitengewoon weinig. Ogenscheinlijk betreffen vele van de artikelen van Wallerstein actuele problemen, maar bij nadere beschouwing blijkt dat hij de wereld zeer sterk vanuit een 'zuiver wetenschappelijk' standpunt benadert: aan de wetenschap dat zowel nationalisme als socialisme historische bewegingen zijn die gericht zijn tegen de gevestigde orde van het kapitalistisch wereldsysteem, hebben mensen die de vraag moeten beantwoorden of het Zuidafrikaanse verzet primair op klassenbasis dan wel primair op etnisch/nationale basis moet worden georganiseerd, niets. Wallerstein heeft zich in een veilige ivoren toren teruggetrokken vanwaaruit hij geen keuze hoeft te maken.

Hier nauw mee verbonden is het feit dat Wallerstein met regelmaat vervalt in objectivisme en determinisme. Het is zeker waar, dat het terwille van het konstrueren van een succesvolle politieke strategie noodzakelijk is de *objectieve* structuren en de historische ontwikkelingsprocessen daarvan te doorgronden. Dit kan en mag echter niet leiden tot de deterministische visie als zou het menselijk handelen reeds bepaald zijn door deze structuren (voor een uitgebreidere behandeling van deze problematiek: Stuurman, 1985). Zo ontnemt een benadering die het primaat legt bij de bewegingswetten van de kapitalistische wereldeconomie elke georganiseerde anti-systeembeving de ratio om tot politieke strijd over te gaan. Wallerstein is niet in staat deze uit zijn eigen werk voortvloeiende kontradikties op te lossen. Dit leidt ons tot de konklusie dat Wallersteins bijdragen intellectueel stimulerend zijn, maar politiek en maatschappelijk steriel.

Literatuur

- Amin, S., 1976, *Unequal Development*, Hassocks/New York
- Arato, A., 1985, Between reductionism and relativism: Soviet Society as a World System, *Telos* 63, 178-187
- Bach, R., 1982, On the holism of a world-systems perspective, in T. Hopkins en I. Wallerstein (red.), *World-Systems Analysis: Theory and Methodology*, Beverly Hills, 159-191
- Barracough, G., 1967, *An Introduction to Contemporary History*, Harmondsworth
- Brenner, R., 1977, The Origin of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism, *New Left Review* 104, juli-aug., 25-93
- Fernandez Jilberto, A., 1984, El analisis de situaciones de dependencia y la reestructuración del capitalismo dependiente,

- Boletín de Estudios Latinoamericanos y del Caribe* 36, juni, 105-137
- Gourevitch, P., 1978, *The International System and Regime Formation: A Critical Review of Anderson and Wallerstein*, *Comparative Politics* X, april, 419-438
- Junne, G., 1982, *Internationale arbeidsdeling en politiek proces*, inaugurale rede, Vakgroep Internationale Betrekkingen en Volkenrecht, Universiteit van Amsterdam
- Lenin, V.I., 1975, *Over het recht der naties op zelfbeschikking*, Progres, Moskou
- Marx, K. en F. Engels, 1972, *De Duitse ideologie*, Nijmegen
- Marx, K., 1974, *The First International and After*, Penguin Marx Library, Harmondsworth
- Marx, K., 1979, *Das Kapital* III, Berlijn
- Modelski, G., 1978, The Long Cycle of Global Politics and the Nation-State, *Comparative Studies in Society and History* XX, april, 214-235
- Nairn, T., 1981 (1977), *The Break-up of Britain*, Verso, Londen
- Neusüss, Chr., 1972, *Imperialismus und Weltmarktbeziehung des Kapitals*, Erlangen
- Overbeek, H., en P. Silva, 1983, Marx over de derde wereld, *Komma* 3 (4), 36-56
- Pye, L.W., 1966, *Aspects of Political Development*, Little & Brown, Boston
- Pijl, K. van der, 1982, De socialistische landen in het internationale systeem, in K. van der Pijl, *Marxisme en internationale politiek*, Amsterdam, 64-99
- Roddick, J., 1984, Crisis, 'Seigniorage' and the modern world system: rising third world power or declining US hegemony?, *Capital and Class* 23, 121-134
- Rostow, W.W., 1962, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge
- Skocpol, T., 1977, Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique, *American Journal of Sociology* 82, 1075-1090
- Stuurman, S., 1985, *De labyrinthische staat. Over politiek, ideologie en moderniteit*, SUA, Amsterdam
- Wallerstein, I., 1961, *Africa, The Politics of Independence*, Vintage, New York
- Wallerstein, I., 1974, *The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Academic Press, New York
- Wallerstein, I., 1978, *Europese wereld-economie in de zestiende eeuw. Het moderne wereldsysteem*, Heureka, Nieuwkoop
- Wallerstein, I., 1979, *The Capitalist World-Economy*, Cambridge University Press, Cambridge
- Wallerstein, I., 1980, *The Modern World System. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600-1750*, Academic Press, New York
- Wallerstein, I., 1982, Crisis as transition, in S. Amin, G. Arrighi, A.G. Frank en I. Wallerstein, *Dynamics of Global Crisis*, New York

- Wallerstein, I., 1983, *Historical Capitalism*, Verso, London
- Wallerstein, I., 1984a, *The Politics of the World-Economy. The States, the Movements and the Civilizations*, Cambridge University Press, Cambridge
- Wallerstein, I., 1984b, *Historisch kapitalisme*, Heureka, Weesp
- Warren, B., 1980, *Imperialism, Pioneer of Capitalism*, Verso, London
- Zolberg, A.R., 1981, Origins of the Modern World System: A Missing Link? *World Politics*, 253-281